

AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA VƏ KLASSİK ƏDƏBİYYATINDA HUMANİZM İDEYALARI

Humanizm (lat. *humanus* - *insana məxsus, insani*) *insan dəyəri, şəxsiyyət, onun azadlığa, xoşbəxtliyə, inkişafa, öz qabiliyyətini nümayiş etdirməyə hüququ kimi tanıyan, insan rifahını sosial institutların meyarı, bərabərlik, ədalətlik, insanpərvərlik prinsiplərini isə insanlar arasında arzulunan münasibət norması kimi qiymətləndirən, tarixən dəyişən dünyabaxışı sistemidir. Azərbaycanda humanizm ideyalarının yaranması və inkişafı öz kökləri ilə qədim tarixə bağlıdır.*

Azərbaycan xalqına məxsus xüsusiyyətlər - böyüye, ağsaqqala hörmət, imkansız əl tutmaq, acı doymaq, ən əziz neməti qonaq üçün saxlamaq, xəstəyə, əlilə yardım etmək, aman istəyəni bağışlamaq uzun illərdən bəri Azərbaycan xalqının təkəkkür və yaşayış tərzində mövcud olmuş, formalaşmış və daim yeni əlamətlərlə zənginləşmişdir. Bu ideyalar insanların davranışında, məişətində, qarşılıqlı münasibətlərində illərlə təbii olaraq bu günümüze gəlib çatmışdır. Sözsüz ki, insana humanist münasibətin təzahürü bir çox sahədə xalqın davranışında, əməlinə, adət və ənənəsində özünü göstərir. Yeni həmin davranış, hərəkət, əməllər insanların yaşayış, həyat tərzinə çevrilir. Bu həyat tərzində olan humanist cəhətlər daxilədən hiss olunmur. Çox vaxt kənarından gələn bunu daha yaxşı görür. Ona görədir ki, Azərbaycana gələn xarici qonaqlar xalqımızın insanpərvərliyini, humanistliyini, böyük hissələrə sahibliyini daha tez duyur. Xeyirxahlıq, hamıya yaxşılıq hissi xalqımızın ayrılmaz, özünəməxsus xüsusiyyətidir. "Qədim azərbaycanlıların əlaqə üç sözlə ifadə olunurdu: xeyirxah fikir, xeyirxah söz, xeyirxah əməl. Yeni insan bütöv olmalıdır, düşüncəsi ilə əməli, sözü ilə işi arasında ayrılıq olmamalıdır: "Ya göründüyün kimi ol, ya da olduğun kimi görün!" (C.Rumi).

Müasir mütəfəkkirlərimiz də xeyirxahlığı, yaxşılığı, insana məhəbbəti təbliğ edirlər: "Allah o insanları sevdi ki, onlar başqasına, xalqa, cəmiyyətə fayda verməkdən çəkinməzlər, təmənnaşız yaxşılıq edir, günahsız adamları incitmirlər, onlara əzab-əziyyət vermirlər, daim yaxşılıq etməyə, xidmət və qulluq göstərməyə, əl tutmağa çalışırlar. Məhz bu kimi cəhətlər xeyir sayılır və dində təbliğ olunur. Yeri gəlmişkən deyək ki, islamda Məhəmməd peyğəmbərin ləqəblərindən biri elə Xeyrülbaşər adlanır (yəni bəşərə, insanlara xeyir verən, insanların ən yaxşısı). Azərbaycan nağılları, dastanları, əfsanə və rəvayətləri xeyirxahlıq, insanpərvərlik, humanizm, ədalət prinsipləri üzərində köklənmişdir. Onların hər biri insanı mərdliyə, düzlüyə, ədalətə, xeyirxahlığa, yaxşılığa çağırır, insana məhəbbət aşılayır. "Koroğlu", "Qaçaq Nəbi" kimi dastanlarda qoçaqlıq, igidlik, qəhrəmanlıq tərənnümü edilərkən yanaşı humanizm, insana xeyirxahlıq münasibət, kasıba əl tutmaq, acı doymaq və s. bu kimi humanist ideyalar öz əksini tapmışdır. Şifahi xalq yaradıcılığının mühüm tərkib hissəsi olan Azərbaycan atalar sözləri, xalqın təzahürüdür. Atalar sözlərinin hər birində bir fəlsəfi fikir, bir xalq düşüncəsi ifadə olunub. Atalar sözləri həyatın bütün sahələrini əhatə edir. Humanizm ideyalarını əks etdirən atalar sözləri də sayızsızdır. Onlar, həqiqətən də, bir çox türk xalqlarının yaratdığı milli mədəniyyətin ən zəngin, ən ulu qaynaqlarından biridir. "Kitabi-Dədə Qorqud" çiçəkləri solmaq bilməyən əbədi təzə-tər qalari bir sənət nümunəsidir. Bu kitabı cəsarətlə Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatının babası adlandırmaq olar. Qədim ədəbiyyatımızın təqin və təqdir etdiyi müdrik, mənalı fikirlər,

zərif, bəşəri duyğular öz başlanğıcını böyük "Kitabi-Dədə Qorqud" nəhrindən götürür. Hər bir boyda xalqın düşüncəsi və əxlaqını əks etdirən təmiz və ülvi hissələr, bəşəri duyğular, insanpərvərlik, humanizm aşılır. Bu hissələrlə yaşayan və davranan insanın xeyirə, səadətə çatacağı döndə-döndə təkrarlanır. "Dirse xan oğlu Buğac xan boyunda" Dirse xanın xatunu ona belə məsləhət görür: "Ac görsən, toyurğull! Yalıncaq görsən, tonatğıll! Borcluyl borcundan qutarğıll! Dirse xan "ac görsə, toyurdu. Yalın görsə, tonatdı. Borcluyl borcundan qurtardı". Bu yaxşıqların müqabilində "Bir ağız dualının alqışla Allah-Təala bir əyal verdi. Xatın hamilə oladı. Bir neçə müddətdən sonra bir oğlan doğurdu". Burada göstərilir ki, heç bir yaxşılıq, xeyirxahlıq itmir, yaddan çıxmır və sonda xoş nəticə verir. "Salur Qazanın evinin yağmalandığı" boyda kafərlərin qeyri-insani hərəkətləri ilk öncə onlara uğur gətirsə də, sonda fəlakətə nəticələnir. Burada yenə də eyni fikir, lakin əks müstəvidə verilmişdir. Yeni pisliliyin faydası yoxdur, rəzalət və nifrət doğurur, xeyirə, fayda ilə nəticələnmir: "Kafərin casusu casusladı. Vardı kafərlər arğunu Şöklü Məlikə xəbər verdi. Yeddi bin qaftanın ardı yırtıxlu yarımından qara saçlu, sası dinli, din düşməni alaca atlu kafər bindi yığladı, dün burcuğunda Qazan bəgin ordusuna gəldi. Altun ban evlərin kafərlər çapdılar, qaza bənzer qızı gəlini çıxırırdırdılar. Tölə-tölə şahbaz atlarını bindilər. Qatar-qatar qızıl dəvələrini yetdilər. Ağır xəzinəsini, bol aqçasını yağmaladılar. Qırq incə belü qız ilə Boyu uzun Burla xatun yesir, getdi. Qazan bəgün qarıcıq olmuş anası qara dəvə boynında asılı getdi". Bu sətilərdə xeyanətkarlıqla döyüş apanıması ilə pislənməklə yanaşı əmlakın dağıdılması, xüsusən də, silahlı münasibətdə iştirak etməyən mülki əhəlinin qadın və qocaların girov götürülməsi də pislənilir. Azərbaycanın görkəmli filosofu F.Qasımzadə "Kitabi-Dədə Qorqud" əsərindəki əxlaqi dəyərlərdən bəhs edərkən həmin hərəkətlərə sadəcə çobanın verdiyi qiyməti oğul övladının humanizm ruhunun təcəssümü kimi qeyd edir: "Pak və müqəddəs işlərin, savab və necib hərəkətlərin, halal əməllərin xoş nəticələr verəcəyinə və əksinə, murdar və rəzil hərəkətlərin, çirkin və haram əməllərin pisliliklə qurtaracağına inanana, Allahı haqqı sevən, əqi-dəli çoban kafirlərə nifrət və qəzəbini bildirərək deyir ki, sizin tutduğunuz alçaq əməllər üzündən təbiət də ağlayır, dağlar otsuz, çaylar susuz qalmışdır". Beynəlxalq humanitar hüquq hərbi əsirlərin kütlənin marağından mühafizə edilməsini tələb edir. Kafər Şöklü Məlikin əməlləri bu cəhətdən də nifrət doğurur. O, esir götürdüğü Qazan xanın arvadı Burla xatunu kef məclisinə gətirməklə rüsvay etmək istəyir: "Şöklü Məlik kafərlərlə şən-şadman yeyüb-içüb oturardı". Aydır: "Bəglər, bilürmisiz. Qazana necə heyf eləmək gerek: Boyu uzun Burla xatununu götürüb, sağraq sürdürmək gerekli" dedi. "Qırq incə belli qız içində Burla xatunu tapmaq mümkün olmadıqda isə kafər daha bir qəddarlığa əl atmaq qərarına gəlir". Məre, vann Qazanın oğlu Uruz

tartun çəngələ asun. Qıyma-qıyma ağ etindən çəkün, qara qaurma bişürüb, qırq bəg qızma lətün. Hər kim yedi, ol degil, hər kim yemədi, öldür. Alun gəlün sağraq sürsün!" Qazan oğlu Uruz qıyma-qıyma doğranmasına, etindən qara qovurma bişirməsinə razı olur, anasına tövsiyə edir ki, qızlar etindən bir tikə yeyəndə o iki tikə yesin ki, düşməni onu tanımasın. Lakin haqq - ədalət yenə də zəfər çalır. Qazan xan özünü yetirib ailəsini qurtarır. Burada da Qazan xan əsil oğuz xas humanizmini nümayiş etdirir. "Qazanını Qazan bəg qomadı, aman deyənə öldürmədi". "Qazan bəg oğlu Uruz bəkin tustağ oldığı" boyda əsirlərlə qəddar rəftar pislənilir. Kafərlər tərəfindən Uruz bəyə qarşı edilən rəftar ikrah hissi oyadır; "Qanlı qara Dervendde kafər dəxi qonmuş idi. Oğlana qara kəpənək geyindirmişlərdi. Girən basar, çıxan basardı: "Qan düşməni, tatar oğlu əlümüzə girmişkən cəza ilə öldürəlim". "Əsər boyu pislik edənlər məğlub olur, cəzalarına çatırlar... Ümumi şəkildə onu qeyd edək ki, kafirlər (Şöklü Məlik, onun tərəfdarları) satqın, xain və qisasçılar (Daş oğuz bəyləri) son nəticədə məğlub olur, öz layiqli cəzalarını alırlar. Çobanın öz şəhveti naminə günah işləməsi, pislilik etməsi Oğuz bəha oturur el-oba-ya adam geyən Təpəgözün simasında belə gəndərilir və s.". "Dədə-Qorqud"un alturist etikası, xalqa xeyir ver, adamlara faydalı ol, günah işləməməyə, təqdirə layiqdir. "Dədə-Qorqud" etikasının əsas qayəsi nədir: Xeyir, yaxşılıq insanlara bacardığıca xeyir verənsən, yaxşılıq edənsən. "Dədə-Qorqud"u mübaliğəsiz xeyiməmə, yaxşılıqnamə adlandırmaq olar. Azərbaycanın dahi şairi Nizami Gəncəvi yaradıcılığında da ədalət, yaxşılıq, insanpərvərlik, sülh, humanizm ideyaları bariz şəkildə öz ifadəsini tapmışdır. Nizami deyimlərinin heç bir şərhə ehtiyacı yoxdur. Ona görə də, biz ancaq böyük sənətkarın yaradıcılığında bəzi nümunələri gətirməklə kifayətlənmək istədik: Yer üzünün fətehi ədalətdir, ədalət!... Azərbaycan ədəbiyyatının qəlb, məhəbbət şairi Məhəmməd Füzuli yaradıcılığı da humanizm ideyalarını təbliğ edir. Füzuli xeyanətkarlığa etirazını bildirir. Eşq və məhəbbət dastanı kimi tanınan "Leyli və Məcnun" poemasında da humanizm ideyaları öz əksini tapıb. Məhəbbət, eşq dəlisi olan Məcnun ovcunun tələsinə düşmüş ahuları qurtarmaq üçün hər şeyə hazırdır. Səhrada Məcnunla rastlaşan Novfəl Məcnuna heç bir təmənnaşız yardım göstərmək istəyir, vandan belə keçməyə hazırdır: Füzuli məşhur "Padşahi-mülk" qitəsinə də müharibələr, fitnə fəsadlarla qazanılan qələbələrin axırının puç olduğunu söyləməklə yenə də mübahisələrini ilk növbədə söz ilə, danışıqlar yolu ilə əldə edilməsini üstün tutur və göstərir ki, zor və fitnə-fəsadla əldə edilən ölkə də, qoşun da hər hansı bir hadisədən məhv ola bilər: Qədimdə Azərbaycan əhalisinin dini dünyagörüşü səma qüvvələrinə, oda, suya, müxtəlif bütələrə inamla bağlı olmuşdur. Azərbaycanın cənubunda Zərdüşlük daha geniş yayılmışdı. Zərdüştlərimdə təkəllüflü əsasdır. Zərdüştlərimə görə, şərlə xeyir, yalanla həqiqət arasında ölüm-dirim mübarizəsi gedir, lakin son məqamda xeyir və həqiqət şərlə yalana qalib gəlir. Zərdüştlərimə qəddarlıq və ona qovuşdurmaq idi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına
Dövlət Dəstəyi Fondu

KIVDF

www.kivdf.gov.az

Bu yazı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi ilə "İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, vətəndaşların hüquqi, siyasi mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial və siyasi fəallığının artırılması" istiqaməti çərçivəsində hazırlanıb

di. Zərdüştlərim deyirdi: "Bütün yaradılışa, hər şeydən əvvəl sülh və əminyyət diləyirəm"... Zərdüştlərim belə təqdim edir: "Öz içimi nurlu işıqla dolmuş gördüm. Sən məndən soruşanda "Sən kimsən, kiminləsən." Mən dedim: "Mən Zərdüştlərim - düzlük carçısı!" Sənin "Sən nə etmək istəyirsən?" sorğuna belə cavab verdim: "Hər dəfə oda sitayiş edəndə yaxşı şeylər fikirləşmək istəyirəm!" Zərdüştlərim deyirdi: Mən o adamı sevirdim ki, böyük insana ev yapmaq, ona torpaq, heyvan və bitki hazırlamaq üçün çalışır və kəşflər edir". Zərdüştlükdən sonra Azərbaycanda yayılmış təlim məzəklik idi. Məzək təliminin əsas müddəası ədalətli cəmiyyət qurmaq, insanlar arasında əmlak bərabərliyi yaratmaq idi. Qaynaqların birində bu ideya belə şərh olunmuşdu: "Allah insanlara ona görə əmlak vermişdir ki, onlar bunu öz aralarında bərabər bölüşdürsünlər. Lakin insanlar biri-birini ağır ədalətsizliyə düşür edirlər. Onlar (məzəklər) deyirlər ki, (əmlakı) varlılardan alıb yoxsullara vermək və bununla da varlıların hesabına onlara öz mülkiyyətini qaytarmaq istəyirlər".

Azərbaycanın istiqbalı üçün bəpa etmək, onu yadellilərin tapdağından qurtarmaq xürrəmlərin əsas ideyası idi. Xürrəmlər belə hesab edirdilər ki, dünya daim mövcud olduğu kimi, insanların ruhu da əbədidir. Dünyada iki qüvvə - xeyir və şər arasında fasiləsiz mübarizə gedir. Həm də bu mübarizədə xeyrin şərə qalib gələcəyi labüddür. XIV əsrin 2-ci yarısında Azərbaycanda və Şərqdə Nəiminin yaratdığı təlim-hürufilik geniş yayılmışdı. Hürufiliyin əsas ideyası insanı müqəddəsləşdirmək, alahlaşdırmaq və ona qovuşdurmaq idi.

Nəimi və Nəsimi kimi dühaların

yaradıcılığında insan ən yüksək, ən ali təcəssümünü tapmışdı. Azərbaycan ədəbiyyatında əsirə, yarıya, xəstəyə, qadına uşaqlara və qocalara humanist rəftar bəslənməsi nümunələri sayızsızdır. Əsirlərlə humanist rəftarın da Azərbaycan tarixində qədim izləri vardır. Salman Mümtaz "Şah Xətai" meqalesində Səfəvi nəslinin şöhrət tapmasının əsasını qoymuş Şeyx Səfiyyəddin Ərdəbilidən bəhs edərək yazır: "Şeyx Səfi yalnız Azərbaycanda deyil, bütün islam ələmində zöhdü təqvası ilə məşhur və əzimi-sufiyundan mədud bir zatdu. Şeyx Səfiyə ibadət yetirənlər yalnız xalq olmayıb, hətta dünyanın ən böyük alimləri, hökmdarları belə əziz-ixlas edərildilər... Əmir Teymur Şeyx Səfiyə ayrıca bir ehtiram bəslərdi. Bütün müvərrixlərin təsdiqi ilə əmir Teymur Anqaradakı fəthlərindən sonra xanigaha gələrək, Şeyx Səfinin hər bir xahişini yerinə yetirəcəyini ərz etmişdi. Şeyx Səfi isə "Rumdan götürdüyün əsirləri azad et" əmrini verdiyindən əmir Teymur da bütün əsirləri əfv və azad etmişdi". Təqdirəlayiq haldır ki, hazırkı dövrdə də Azərbaycanın azad fikir sahibləri məhz humanizm ideyalarının carçısı kimi çıxış edirlər: "Bəşəriyyət tarixindəki müharibələr göstərir ki, mənəvi cəhətdən səfərbər olmayan ordu düşmənlə müqayisədə daha yaxşı və daha müasir silahlarla təchiz edilərsə də, yenə məğlubluq uğrayır. Həm də bunun üçün düşməne qarşı birbaşa düşmənçilik hissi təbiəyə etmək də vacib deyildir. Əslində yüksək vətəndaşlıq, vətənpərvərlik, humanizm tərbiyyəsinin özü dolayısı yol ilə irticaya, qəsbkarlığa qarşı mübarizə tərbiyyəsi deməkdir."

VAHİD ÖMƏROV,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru